

О. А. Воронцова (Київ)

З історії дослідження Звіринецьких печер у Києві

Печерні комплекси є найменш вивченими пам'ятками історії. Водночас без їх системного і комплексного дослідження неможливо зрозуміти багато явищ духовної культури нашого народу.

В Києві найбільше вивчені два лаврських лабіринти — Ближні та Дальні печери, які поклали початок одному з найвизначніших на Русі монастирів — Києво-Печерському. Проте нині у місті налічується понад 250 печерних пам'яток¹. Одна з них, що відноситься до середньовічної доби, знаходиться на Звіринці.

Історії Звіринецьких печер присвячено не дуже багато публікацій. Перші спроби наукового дослідження і висвітлення історії пам'ятки слід віднести до першої чверті ХХ ст. У 1912 р. в цих печерах починаються археологічні розкопки під керівництвом О. Д. Ертеля. Ці роботи проводилися близько двох років і не були закінчені з ряду причин. Здобутий археологічний матеріал було вивчено і описано. Це написи, виявлені на стінах печер, шкіряні хрести та ремні з тисненням зображенням дванадцятих свят, панаягія, ікона тощо. Крім цього, в печерах відкрили підземну церкву, ніші та келії. На основі цих відкриттів і вивчення літописів вчені зробили висновок про те, що печери на Звіринці були підземним монастирем, а також встановили час його виникнення і загибелі.

Основні повідомлення про дослідження та історію Звіринецьких печер містяться у брошурі О. Д. Ертеля «Древние пещеры на Зверинце в Киеве» (1913 р.) та книзі І. М. Каманіна «Зверинецкие пещеры в Киеве (их древность и святость)» (1914 р.). У праці, написаній у 1916 р. М. І. Петровим, — «Ученые труды по исследованию новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер» — аналізуються дослідження попередніх авторів.

Крім цих основних досліджень, існує кілька популярних праць про Звіринецькі печери, як, наприклад, М. В. Архангельського «Новооткрытые пещеры в Киеве (древняя обитель св. Михаила)», Ссрапіона «Новооткрытые древние пещеры в Киеве на Зверинце», в яких у доступній широкому колу читачів формі розповідається про дослідження Каманіна.

Головне, що цікавить дослідників, є питання атрибузації й датування пам'ятки. Дослідник Звіринецьких печер О. Д. Ертель, роблячи відповідні висновки, спирався на матеріали, виявлені не тільки там, а й при розкопках Церковщини, Китаєвого та інших археологічних пам'яток. «Досить цікаво також те, що, не кажучи про Лавру, в печерах, наприклад Церковщини, Китаєвого, Звіринця, в нині вже не існуючій печері біля Микільського ланцюгового моста, всюди знайдено сліди перебування іноків, причому з певною достовірністю можна сказати, що період перебування іноків у вказаних печерах обіймає значний час від ХІ (історично встановлено) до ХVІ і ХVІІІ ст. Я маю навіть речові докази цього, здобуті моїми розкопками в Китаєвому, напр.»². Ертель говорить про те, що київські печери є спорудами, що беруть початок у глибокій давнині і протягом усього свого існування в різні епохи використовувалися людьми. Коли ж їх виявили ченці, то вони пристосували ці печери відповідно до своїх потреб. Такої ж думки дотримувався і В. Б. Антонович³.

О. Д. Ертель не називає конкретно речовий матеріал, на підставі якого робить свої висновки, а детальніше спиняється на палеографічному аналізі звіринецьких написів: «... за сукупністю всіх даних розкопками фактів і за

природою «шрифтів», я відношу їх до початку XI ст. з деяким навіть ухилом у бік більш раннього часу... в усякому разі те, що називається Звіринецьким монастирем, існувало в XI, в XIII і в XVII ст.»⁴. Отже, часові межі існування підземної пам'ятки на Звіринці, встановлені О. Д. Ертелем, — XI — XVII ст.⁵.

Інший дослідник, І. М. Каманін, написав свою працю через рік після Ертеля, тобто тоді, коли з'явилися нові археологічні матеріали. На їх підставі він зробив висновок, що Звіринецькі печери були монастирем в ім'я св. Михайла, який виник у 988 р. і існував самостійно до 1008 р.⁶

Провівши палеографічний аналіз написів на стінах печерного лабіринту і порівнявши їх з відомими написами на пергаменті і на камені, І. М. Каманін доходить висновку, що вони відносяться до XI ст.⁷

Щодо шкіряних поясів, то, незважаючи на те, що аналогічні московські та смоленські пояси датуються не раніше XIV ст., дослідник вважає, що, з огляду на розміри і характер малюнок літер та зміст ікон, їх слід віднести до XI ст.⁸. Цим же століттям Каманін датує і хрести-параманди, порівнюючи їх плетіння з орнаментами, що прикрашали грецькі рукописи X — XI ст.⁹

Ікону Богородиці та єпископську панагію, знайдені у печерній ніші вже після публікацій праці О. Д. Ертеля, Каманін також відносить до давнього періоду історії. Образ Богоматері з немовлям порівнюється з Володимиро-Волинською іконою, описаною професором М. І. Петровим в «Альбоме достопримечательностей». Посилаючись на дослідження професора А. Кирпичникова, який вважає, що лише у першій половині XIII ст. виникає скання про те, що Христос з'являється у білій одежі¹⁰, Каманін робить висновок, що панагію із Звіринецьких печер виготовлено до XIII ст.¹¹. Отже, написи, відкриті на стінах Звіринецьких печер, за своїми палеографічними і філологічними особливостями можна віднести до XI ст.; до цього ж часу, мабуть, належать ікона Божої матері, панагія та пояси із зображенням свят¹².

Категорично проти висновків Ертеля і Каманіна виступив професор Київської духовної академії М. І. Петров. Передусім автор «Учених трудов по исследованию новооткрытых в Киеве Зверинецких пещер» ставить під сумнів давність знайдених у печерах написів: «... Усі написи в нововідкритих Звіринецьких печерах накреслені однаково немов рукою однієї людини, — як визнають це і Ертель і Каманін. Літери цих написів аж ніяк не мають такого загального специфічного характеру дотатарської епохи... Проти автентичності Звіринецьких написів говорять як їх граматичні і фонетичні помилки, так і деякі історичні недолатності в них»¹³. Крім цього, панагію, яку Каманін датував XI ст., М. І. Петров відносить до пізнішого часу. Оскільки написи навколо зображення Богородиці виконані не церковнослов'янським, а гражданським шрифтом, дослідник вважає, що панагію було виготовлено приблизно в XVIII ст.¹⁴

На думку М. І. Петрова, підтвердженням давності Звіринецьких печер є чернечі шкіряні пояси з тисненими на них мініатюрними зображеннями дванадесятих свят. За аналогією з поясами з московської церкви Спаса-на-Бору, описаними І. І. Срезневським, і поясами, виявленими при влаштуванні водогону біля Смоленської фортеці, він датує їх XIV — XV ст. Таким чином, М. І. Петров вважає, що описані матеріали із Звіринецьких печер можна віднести до литовського періоду південноруської історії¹⁵. До того ж, Петров переконалий, що Звіринецькі печери були не монастирем, а місцем пустельництва і затворництва, яке поступово перетворилося в іноцький некрополь¹⁶.

Отже, думки вчених щодо датування і призначення Звіринецьких печер значно відрізняються одна від одної: Ертель вважає, що там був монастир у XI — XVII ст.; Каманін — у X — XI ст.; а Петров — скит та іноцький некрополь XIV — XVIII ст. Найбільш популярною виявилася версія Каманіна.

Хоча в наш час Звіринецькі печери ґрунтовно не вивчалися, їх все ж не обійшов увагою ряд дослідників. Так, у 60-і рр. в деяких київських печерах провадилися археологічні розвідки, в результаті чого з'явилася книга П. П. Толочка «Таємниці київських підземель», в якій автор висловив думку

про давність печер на Звіринці та їх повне знищення у 1240 р. Тобто, якщо Каманін пов'язував кінець існування печерного монастиря з половцями або татарами, то П. П. Толочко відніс цю подію до часів монголо-татарської навали. Приводом до цього стала знахідка значної кількості кістяків у великому приміщенні в печерах, що наводило на думку про трагедію, під час якої було засипано вхід. Однак ще у 1916 р. О. Д. Ертель в «Записке об осмотре древних пещер на Зверинце» відзначав, що скупчення кістяків не було наслідком катастрофічних обставин — утворення великої камери з численними похованнями відбулося через завал однієї із стін давньої підземної галереї¹⁷.

У 80-ті рр. С. О. Висоцький дослідив написи Звіринецького лабіринту. У своїй книзі «Киевские граффити XI — XVII вв.» він доводить, що за рядом ознак написи слід віднести до першої половини XIII ст.¹⁸.

В 1988 р. рішенням Київського міськвиконкому Звіринецькі печери як пам'ятку археології, історії та культури передали Музею історії Києва. У 1990 — 1994 рр. його відділом було проведено археологічні дослідження пам'ятки. В їх процесі виділено два етапи існування печер — давній — період їх спорудження і функціонування, який за архітектурними особливостями, палеографією написів і нечисленними знахідками датується XII — XVIII ст., і етап реконструкції печер на початку XX ст. Найдавніші з археологічних знахідок відносяться до XIII — XV ст.¹⁹.

Звіринецький печерний комплекс розташований на південь від Видубицького монастиря. Свідомств про цю пам'ятку не дуже багато.

У жовтні 1888 р. в газетах «Киевлянин» та «Киевское слово» з'явилися повідомлення про відкриття входу до таємничих підземель на Звіринці. Це сталося під час добування місцевими жителями глини на схилі гори. Вхід до печери кілька днів охоронявся поліцією²⁰. Крім допитливих відвідувачів, у печерному лабіринті побували професор А. В. Прахов, директор Херсонського музею старожитностей В. І. Гошкевич, художник П. О. Сведомський, а також професор Київського університету В. Б. Антонович — археолог, який на той час зібрав відомості про 50 печер, розташованих у Києві та на його околицях. Природним було його бажання досліджувати й цю пам'ятку. Проте землі, на яких розташовувалися печери, належали Київському фортечному інженерному управлінню, що входило до складу військового відомства. Воно, очевидно, не дозволило проводити будь-які роботи у печерах, і вхід до них був засипаний. 23 листопада того ж року газета «Киевлянин» повідомляла, що місцевий музей мистецтв поповнив свою колекцію з печер, відкритих на Звіринці, купивши ряд розкрадених місцевими жителями предметів. Це — срібний нагрудний хрест з рельєфним зображенням розп'ятого Христа, маленький хрест з ланцюжком; срібна гривна з гравірованим хрестом в середині; кілька маленьких мідяних хрестиків, які носили на чотках. Тоді ж газети повідомляли, що зроблено план печер, який мали відправити до Імператорської археологічної комісії. Однак серед матеріалів архіву С.-Петербурзького Інституту археології цей план поки що не виявлено.

Працюючи з матеріалами вищезгаданого архіву, нам пощастило віднайти документи, що розповідають про долю деяких предметів, виявлених у кінці XIX ст. у Звіринецьких печерах.

У 1888 р. до Імператорської археологічної комісії було відправлено листа, підписаного київським губернатором, віце-губернатором, старшим радником та старшим діловодом. У ньому викладалися короткі відомості про випадково відкриту печеру на Звіринці та про виявлені там шкіряні вироби. Зокрема, повідомлялася, що їх взяв для дослідження професор Прахов²¹. У «Книге предметов древности, найденных при раскопках с 1890 по 1894 гг.», яка велась Імператорською археологічною комісією, записано: «Стародавнє шкіряне взуття, знайдене в 1888 р. в Києві на Звіринці у печері, здано на зберігання в Київське церковно-археологічне товариство 6 лютого 1891 р. за № 20»²².

В іншій справі, датованій 6 лютого 1891 р., знаходиться лист від Імператорської археологічної комісії про відправку давнього шкіряного взуття, знайденого на Звіринці, в Київ. Тут же і повідомлення про його отримання²³.

Таким чином, ми простежили шлях печерних знахідок: з Києва до Петербурга, де Імператорська археологічна комісія брала їх на облік, і назад до Києва, в Музей церковно-археологічного товариства. В «Указателе церковно-археологического музея при Киевской Духовной Академии», складеному М. І. Петровим і виданому у 1897 р., під № 15577 значиться: «шкіряне взуття, знайдене у 1888 р. в печері у передмісті Києва Звіринці, — від Імператорської археологічної комісії». Подальша доля печерних знахідок кінця ХІХ ст. поки що нам невідома.

Отже, невдовзі після відкриття печер на Звіринці вхід до них був засипаний і про лабіринт надовго забули. Друге відкриття підземної пам'ятки відбулося у 1911 р. Воно також було випадковим — під час зсувів Звіринської гори відкрилися два входи до печер. Цього разу ними зацікавився старший радник Київського губернського правління князь В. Д. Жевахов. Він уклав з Київським фортечним інженерним управлінням орендний договір строком на 6 років (1912 — 1918 рр.) для проведення археологічних досліджень²⁴.

Відкритий лист на археологічні дослідження Звіринських печер було видано Імператорською археологічною комісією на ім'я князя В. Д. Жевахова²⁵. Роботи розпочалися в серпні 1912 р. під керівництвом члена Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва археолога О. Д. Ертеля. У них також брав участь С. П. Вельмін.

О. Д. Ертель до 1912 р. вже мав досвід археологічних досліджень, у тому числі й печерних пам'яток. Так, у 1910 р. він вивчав Китаївські печери. Очевидно, тому й був запрошений В. Д. Жеваховим для робіт у Звіринському лабіринті.

За перші місяці робіт печери були розчищені так, що в них можна було проходити досить вільно. В ході археологічних досліджень було визначено розміри підземних галерей і всіх підземних споруд (церкви, келій, ніш), сфотографовано відкриті на стінах стародавні написи, виконано креслення та плани. Археологи виявили у печерах шкіряні вироби — предмети чернечого одягу, фрагменти керамічного посуду, кіпарисову єпископську папагію, ікону на металі із зображенням Богоматері з немовлям та інші предмети. Знайдений у печерах матеріал становив значний інтерес для історичної науки.

Робота по відшуканню описаних у книзі І. М. Каманіна предметів з розкопок 1912 р. привела нас до Ермітажа, де як випадкова знахідка зберігається бронзовий хрестик (розміри: 0,20х0,26 см). Це єдиний реально існуючий предмет з розкопок 1912 — 14 рр., що зберігся.

Ікона із зображенням Богоматері з немовлям на металі, знайдена в ніші ігумена Климентія, була багато прикрашена та вмонтована над царськими втратами надпечерної двопрестольної церкви Різдва Пресвятої Богородиці та св. Іоасафа Чудотворця²⁶. Постановою Св. Синода від 24.04.1915 р. іконі дали назву «Звіринської»²⁷. Очевидно, вона загинула разом з церквою.

У 1913 р. над печерами було влаштовано скит, братія якого становила 40 чол. У звіті Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва за 1913 — 1915 рр. читаємо: «Із заснуванням над печерами духовного скита виникла потреба забезпечити печери від обвалів шляхом обкладання цеглою стін і склепіння підземних галерей для безпечного доступу до них прочан»²⁸. Для вирішення цього питання у 1913 р. було створено особливий комітет під головуванням намісника Лаври архімандрита Амвросія за участю деяких членів Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва і орендаря Звіринської ділянки князя Жевахова. В 1914 р. починаються роботи по укріпленню окремих ділянок печер. Тоді ж для відвідувачів у печерах викопали новий коридор «для зручності огляду й запобігання скупченню».

У січні 1915 р. князь В. Д. Жевахов одержав листа від намісника Києво-Печерської Лаври архімандрита Амвросія, де повідомлялось, що резолюцією митрополита київського та галицького від 25 січня 1915 р. за № 319 князь призначений старостою та куратором надпечерних храмів на Звіринці у м. Києві²⁹. Це призначення було не випадковим, оскільки князь з моменту відкриття печер брав безпосередню участь у дослідженні цієї пам'ятки. Він став орендарем ділянки, на якій розташовувалися підземелля, на його кошти в печерах проводилися розкопки та будівельні роботи. А коли грошей не вистачало, він писав листи в різні інстанції, переконуючи чиновників в необхідності зберегти цю безцінну пам'ятку для нащадків.

У 1913 р. В. Д. Жевахов клопотався про передачу Києво-Печерській Лаврі території над печерами із Звіринецьким скитом, що належала військовому відомству. Проте князю було відмовлено через те, що військове відомство планувало на цій території будівництво казарм для частин Київського гарнізону³⁰. У 1914 р. князь В. Д. Жевахов формально передає Київському товариству охорони пам'яток старовини та мистецтва орендні права на Звіринецьку ділянку, а в 1915 р. звертається з проханням до Головного начальника Київського військового округу про оренду сусідньої з печерами ділянки для проведення подальших розкопок, оскільки під час археологічних досліджень там були виявлені ознаки цілої системи підземних ходів³¹. Однак з подачі київського коменданта генерала Медера командуючий військами Київського військового округу Ад. Іванов відмовив князю³².

Після тривалого листування з військовими відомствами Києва, Петербурга і Москви, зневірившись у можливості чогось добитися, князь у грудні 1915 р. заявив про свій вихід з Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва і склав свої обов'язки хранителя печер³³.

Поки велось листування та вирішувалась подальша доля археологічних розкопок, роботи по укріпленню печерних ділянок було закінчено. Прочани і гості міста могли тепер повністю оглянути весь комплекс. А дослідники дійшли висновку про існування другого ярусу печер. Про це розповідали і місцеві старожили.

У ЦДІА України збереглася частина книги «Записи вражень екскурсантів, які відвідали Звіринецькі печери в Києві», що велася з 1912 по 1926 рр. Вона стала для нас цінним джерелом інформації. Під датою 18 червня 1915 р. знаходимо запис: «Оглянули завершені роботи по обкладанню цеглою в двох найбільш небезпечних напрямках. Дякуй Богу ... роботи виконані чудово. Кн. В. Жевахов, інж. П. Бутенко, І. Каманін»³⁴. Є у книзі запис про відвідання 12 липня 1916 р. скиту імператрицею Марією Федорівною. Вона побувала у надпечерній церкві Різдва Пресвятої Богородиці та св. Іоасафа, Білогородського чудотворця, де уважно оглянула предмети, виявлені при розкопках, та саму церкву, споруджену менш ніж за півроку на пожертвування прочан³⁵. Це коротке повідомлення свідчить про те, що всі археологічні знахідки зберігалися у надпечерній церкві. Подальша їх доля ще має бути з'ясована.

Доля ж самої церкви та Звіринецьких печер склалася трагічно. У травні 1917 р. завідуючий ними ієромонах Никанор пише у Духовний собор Києво-Печерської Лаври рапорт і повідомляє про необхідність укріпити «лісом» окремі ділянки печер³⁶. У червні створюється господарчо-будівельна комісія, до складу якої увійшли лаврські архітектор та економ, а також члени Товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва. Комісія оглянула об'єкти та склала акт про стан стін, даху і стелі в печерах і визначила витрати на їх ремонт. Ці роботи були проведені у 1917 році, про що доповідав економ Лаври Духовному собору 20 березня 1918 р.³⁷ Перед початком робіт до Лаврської ризниці було здано найдорожчі речі: три срібні чаші та Євангеліє у срібній оправі, а також срібний хрест — подарунок імператора Миколи II Звіринецьким печерам³⁸. А 6 червня 1918 р. сталася трагедія — близько 12 годин дня вибухнули артилерійські склади на Звіринці. Вибуховою хвилею майже повністю був зруйнований 2-й поверх церковної будівлі³⁹.

Внаслідок цього вибуху на Звіринецькому плато відкрилися два провали. Один — неподалік від зруйнованої церкви, а другий — на протилежному кінці, біля економічної брами Троїцько-Іонівського монастиря. Ці провали чітко вказували на існування там підземних споруд. Необхідні були археологічні розкопки. Їх доручалося провести співробітнику відділу охорони пам'яток старовини та мистецтва при Управлінні мистецтв та національної культури археологу І. Я. Стеллецькому.

3 січня 1919 р., незважаючи на зиму та «політичну хуртовину», роботи розпочалися. У своїх записках І. Я. Стеллецький пише про те, що в археологічному відношенні перед ним постало важливе і цікаве завдання — довести, що відкриті на Звіринці печери є лише частиною катакомб давнього печерного Видубицького монастиря, на що вказували не до кінця досліджені ходи в існуючих Звіринецьких печерах, а також провали, що утворилися після вибуху артскладів. В ході археологічних робіт Стеллецький дійшов висновку, що провал біля скиту стався у давню печеру, аналогічну вже дослідженим, яка вела до центру Звіринецького вишгорода, а другий хід був лише потерною, тобто мав стратегічне призначення⁴⁰. І хоча досліднику не вдалося довести те, що печери на Звіринці колись були частиною підземного Видубицького монастиря, але стало зрозуміло, що цей район стародавнього Києва перерізаний підземеллями. Однак у такий важкий час було не до вивчення подібних пам'яток.

Відкриті і частково досліджені Звіринецькі печери у 20-ті рр. ще відвідувалися екскурсантами, хоча стан їх був досить жалюгідний. У грудні 1923 р. В. Д. Жевахов, уже як співробітник ВУАН, пише листа голові Археологічної комісії академіку Шмідту про необхідність розчистки, лагодження та цегляної обкладки частини печер біля входу. Визначалася і вартість робіт — 100 крб. золотом⁴¹. Та, очевидно, роботи не були проведені, оскільки в той час ця пам'ятка розглядалася як культова споруда. А в 1934 р. вийшла постановка Президії «Про закриття греко-уніатської церкви та Звіринецьких печер». Печери не тільки закрили. Про них забули.

Унікальна печерна пам'ятка чудом уціліла в 30-ті рр., коли було прийнято рішення збудувати комплекс Української Академії наук в тій частині Звіринці, де вона розташована. В центрі Академічного містечка планувалося створити озеро ємністю в 600 тис. кбм⁴². На щастя, цим планам не судилося здійснитися. Печери на Звіринці прислужилися киянам і в період Великої Вітчизняної війни.

У наші дні відбулося третє відкриття пам'ятки, яке цілком можна вважати її новим народженням. У 1989 р. цей унікальний давній підземний комплекс було передано Музею історії Києва з метою його комплексного дослідження, розчистки, реставрації, укріплення та музефікації. Завдання спеціалістів — найближчим часом показати киянам та гостям столиці Звіринецькі печери — пам'ятку XIII — XVIII ст.

¹ Бобровський Т. А. До складання реєстру печерних пам'яток Києва: Тези IV Всеукраїнської наукової конференції з історичного краєзнавства (м. Луцьк, вересень — жовтень 1993 р.). — С. 200.

² Эртель А. Д. Древние пещеры на Зверинце в Киеве. — К., 1913. — С. 13.

³ Антонович В. Б. Археологические находки и раскопки в Киевской губернии. 1876 г. // Чтения в Историческом обществе Пестора Летописца. — К., 1879. — Кн. 1. — С. 246.

⁴ Эртель А. Д. Указ. соч. — С. 46.

⁵ Там же. — С. 43.

⁶ Каманин И. М. Зверинецкие пещеры в Киеве: их древность и святость. — К., 1914. — С. 130.

⁷ Там же. — С. 83 — 93.

⁸ Там же. — С. 99.

⁹ Там же. — С. 100.

¹⁰ Цит. за: Каманин И. М. Указ. соч. — С. 105.

¹¹ Там же.

¹² Там же. — С. 131.

¹³ Інститут рукописів Центральної наукової бібліотеки імені В. Вернадського Академії наук України, ф. 1, спр. 6588, арк. 22. (далі — ЦНБ НАН України).

¹⁴ Там же, арк. 21.

- ¹⁵ Там же, арк. 28.
¹⁶ Там же, арк. 27.
¹⁷ ЦДІА України, ф. 725, оп. 1, спр. 76, арк. 6.
¹⁸ В ы с о ц к и й С. А. Киевские граффити XI — XVII вв. — К., 1985. — С. 52.
¹⁹ Б о б р о в с к и й Т. А., В о р о н ц о в а Е. А. Отчет об археологических исследованиях Зверинецких пещер в Киеве в 1991 году. — С. 49 — 50 // Науковий архів Інституту археології НАН України.
²⁰ Киевское слово. — 1888. — № 508. — С. 2.
²¹ С.-Петербургське відділення Інституту археології Академії наук Росії, ф. 1, 1888, спр. 20, арк. 74 (далі — СПб ВІ АН Росії).
²² Там же, спр. 220, арк. 1.
²³ Там же, спр. 20, арк. 76 — 77.
²⁴ Там же, спр. 30 в/1908, арк. 200.
²⁵ Там же, арк. 112.
²⁶ А р х а н г е л ь с к и й Н. В. Новооткрытые Зверинецкие пещеры в Киеве. — К., 1915.
— С. 28.
²⁷ СПб ВІ АН Росії, ф. 1, спр. 30 г/1908, арк. 31.
²⁸ Там же, ф. 1, спр. 358/1913, арк. 18.
²⁹ ІР ЦНБ НАН України. XXVIII, спр. 349, арк. 40.
³⁰ ЦДІА України, ф. 260, оп. 1, спр. 25, 1915, арк. 2.
³¹ Там же.
³² Там же, спр. 27, арк. 3.
³³ Там же, спр. 25, арк. 4.
³⁴ Там же, спр. 74, арк. 16.
³⁵ Там же, арк. 20.
³⁶ Там же, ф. 128, оп. 1 (Благ.) спр. 3555, арк. 5.
³⁷ Там же, арк. 6 — 8.
³⁸ Там же, арк. 4.
³⁹ Там же, арк. 11 — 13.
⁴⁰ ІР ЦНБ НАН України, ф. X, спр. 4393, арк. 5.
⁴¹ Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. ВУАК, спр. 9, арк. 1.
⁴² Соціалістичний Київ. — 1936. — № 1. — С. 29.